

LØGNEREN OG SELVET

Morten From

*»Når man endelig har givet afkald på at få meningen med tilværelsen bekræftet udefra, i tiden og samfundet, hvad der ofte kan føre til ufrugtbar irritation, afmagtsfølelser, følelsen af at være på forkerte veje, kan man omsider selv begynde at leve den. På den måde bliver myten til: man begynder ubevidst, og idet man giver sig hen i sit væsens nødvendighed, at danse den; og søgende rækker ens hænder ud efter meddansere.«
Thorkild Bjørnvig i »Heretica« (1948).*

Martin A. Hansens roman »Løgneren« skildrer det moderne menneskes vilkår og søgen efter mening. Her udstilles et menneskes identitetskrise. Behovet for at skabe mening i tilværelsen sker i et spændingsfelt mellem på den ene side det moderne menneskes søgen efter identitet og på den anden side behovet for at indgå i et forpligtende fællesskab.

Således kan man opfatte hovedpersonen i »Løgneren«, Johannes Vig, som et billede på det moderne menneske. »Løgneren« er et billede på et menneske i tiden. Dengang og i dag. Selv om tiden lige efter krigen emmede af optimisme, var jagten på lykke og materiel velstand ikke i sig selv nok til at frigøre fra en gennemgribende følelse af ånds- og meningsløshed. »Løgneren« udspringer af en anden tid, men den er stadig et aktuelt bud på, hvordan mennesker også i dag, trods en verden i tilsyneladende kaos, krise i familielivet og stigende behov for åndløs underholdning i tv osv., kan skabe mening og blive bevidst om, at tilværelsen er en fordring og at identitet er noget der skabes i en vekselvirkning med tilværelsen.

Med sin roman om Johannes Vig har Martin A. Hansen ikke bare skabt en roman, som beretter om en person i en bestemt situation på et bestemt tidspunkt, men en fortælling, som vedrører alle mennesker som stiller spørgsmål ved tilværelsen og ved sig selv. »Løgneren« er således en roman om det moderne menneske og dets psykologiske, eksistentielle og religiøse vilkår.

Ideen om det moderne menneske begrænser sig ikke til tiden lige efter krigen. De vilkår, som var gældende efter krigen, gælder den dag i dag. Vores tilværelse i dag er som dengang præget af fremmedgørelse, meningsløshed forklædt som underholdning, identitetsproblemer etc. Ikke sjældent hører man lærere i gymnasiet give udtryk for, at alle de muligheder det

moderne samfund kan tilbyde, er angstfremkaldende for de unge og medfører fremmedgørelse og identitetskriser. Det er med andre ord ikke blevet nemmere at orientere sig og skabe mening med tilværelsen. Spørgsmål om mit sande Jeg og min eksistens er altså ikke blevet mindre aktuelt siden Martin A. Hansen skrev »Løgneren« med sit bud på, hvordan det moderne menneske gennemlever sin identitetskrise og overvinder kløften mellem Jeg'et og fællesskabet.

Isen brydes

Martin A. Hansens roman »Løgneren« fra 1950 kan virke noget kedelig og tung for en læser her i begyndelsen af det nye årtusinde. Ikke desto mindre er det min opfattelse, at bogen rummer nogle kvaliteter og dybdegående betragtninger over menneskets væsen og dets vilkår, som ikke bare trækker på en lang psykologisk, filosofisk og religiøs tradition, men også rækker langt ind i fremtiden. Vi får med andre ord et billede af en eksistens, som på trods får skabt sig en mening i en tilværelse der ellers virker håbløs, ligegyldig og meningsløs.

Handlingen er sådan set også hurtigt overstået. Historien tager sin begyndelse fredag den trettende marts på en lille ø, Sandø, nogle år efter Anden Verdenskrig. Selv om det er forårsmåned, er det stadig kold vinter. Hovedpersonen, Johannes Vig, er øens skolelærer, postmester, degn og vikarierende præst. Sandø har været isoleret fra fastlandet i fyre dage, men det har ikke generet nogen, da folk har affundet sig med vilkårene på en ø. Nu venter man imidlertid på at isen skal brydes. Johannes Vig har set de første forårstegn.

Johannes Vig er ca. fyre år og besat af sin tidligere elev, Annemari. Selv om hun er bundet til en anden, som hun også har et barn med, fristes Johannes Vig til at tage hende. Hendes forlovede, Oluf, venter på, at isen skal brydes, så han kan komme hjem til Sandø. Annemari gør utvetydigt degnen opmærksom på, at hun ikke længere føler sig bundet af forholdet til Oluf, men degnen føler ikke, at han kan svigte Oluf, som han føler sig stærkt knyttet til.

Da det går op for Johannes Vig (idet Annemari lader ham læse et brev hun har skrevet til Oluf, hvori hun lader ham forstå at det er slut imellem dem), at han ikke svigter Oluf ved at vælge Annemari, er det for sent. Da har Annemari allerede valgt sig en anden, den unge ingeniør Harry. Han har været på Sandø for at arbejde og venter nu kun på at isen skal brydes, så han kan komme videre og tage Annemari og hendes dreng med sig. Egentlig havde hun kun valgt at lege med ingeniøren for at ægge Johannes Vig. Men nu var det altså for sent.

Johannes Vig vender sig imod en gift kone, Rigmor og forfører hende, selv om han ikke elsker hende. Forholdet holder naturligvis ikke. Hun ven-

der tilbage til sin mand, og Johannes Vig vender tilbage til sin ensomhed og sine små sysler.

Dette er i korte træk, hvad »Løgneren« overfladisk handler om. Umiddelbart er det en banal historie om ulykkelig kærlighed, men alene titlen på romanen indikerer, at der er noget, som ikke er som det burde være. Løgneren er naturligvis Johannes Vig. Romanen er formet som dagbog, der tager sin begyndelse fredag den trettende marts og henvender sig til en person ved navn Natanael. Denne person kendes fra Det nye Testamente, som det menneske der er uden svig, og som sådan står han i skærende kontrast til Johannes Vigs eget navn, der ikke må udtales for hurtigt. Det er altså den svigefulde Johannes Vig der skriver dagbog. Til slut får vi så at vide, at »Løgneren« faktisk bliver skrevet et års tid efter begivenhederne har fundet sted. Men allerede i begyndelsen af historien får vi en smagsprøve på, hvad der venter læseren. Johannes Vig nævner selv på nogle af de første sider, at historien »bliver helt af sig selv til en Novelle« (citater: s. 11 i *Løgneren*), en konstrueret virkelighed. Der er med andre ord to Johannes'er i den samme Johannes Vig; den Johannes, som er aktør midt i begivenhederne, og den Johannes, som ser tilbage og konstruerer begivenhederne. Det er den Johannes Vig læseren er i kløerne på. Det er en magtfuld synsvinkel, og læseren indser her, hvilken psykologisk labyrint der er tale om.

Men på et andet plan handler bogen også om en vilje til at acceptere virkeligheden, godkende livets vilkår som de nu engang udfolder sig for os. Således er løgneren Johannes Vig en flygtning på jorden. Et spyd, der er kastet ud på Sandø, som det hedder et sted i bogen. En pilgrim, som ikke har hjemme noget sted i verden. En mand med en grundlæggende følelse af ensomhed, som han forsøger at kompensere for med sin hund Pigro, og som ikke mener at have nogen egentlig livsopgave ude på den lille, isolede og tilfrosne ø, Sandø.

Ligesom Sandø bliver et billede på den verden som tegner sig efter Anden Verdenskrigs nedbrydning af enhver menneskelighed, tro på en meningsfuld fremtid og et personligt ansvar for et menneskeligt fællesskab, er Sandø også et billede på et menneskes personlighed. Et tilfrosset menneske som venter på, at isen i selvet skal brydes, således at der skabes mulighed for at realisere sine muligheder.

I romanen bliver vi altså præsenteret for et menneske, hvis handlinger får konsekvenser, som rækker ud over ham selv. Hans handlinger kommer til at berøre mennesker omkring ham, hvis skæbne han faktisk får afgørende indflydelse på. Martin A. Hansen har med sin beskrivelse af Johannes Vig forsøgt at give et svar på, hvordan mennesket, på trods af en tilværelse, der virker »isoleret og tilfrosset«, kan skabe en mening og komme ud af sin isolation og genfinde troen på sig selv og livet. Det interessante ved »Løgneren« er, at Martin A. Hansen, gennem en detaljeret beskrivelse af ét menneskes handlinger, faktisk udtaler sig meget generelt om »det moderne menneske«.

»Løgneren« og individuation

»Kend dig selv« stod der på væggen i Apollontemplet i Delfi. Tager man disse ord alvorligt i dag, kan man vende blikket mod C. G. Jung som har beskæftiget sig med begrebet »individuation« til at karakterisere de udviklingsprocesser et menneske gennemgår, når det søger at bevidstgøre sit sande Selv. Jungs brug af individuationsbegrebet vil kunne give en karakteristik af Johannes Vigs personlighedsudvikling.

»Løgneren« et udtryk for et splittet Selv, personificeret i Johannes Vig. Det kommer bl.a. til udtryk i den forfattertekniske finesse at lade Johannes Vig opfinde en person at henvende sig til og som i virkeligheden kan være en del af hans egen personlighed. Natanael betyder »Guds gave« og er en gave til Johannes Vig på den måde, at han ville have haft vanskeligt ved at realisere sit forehavende, hvis ikke det havde været for Natanael.

Johannes Vig fortæller selv, hvem han forstår ved Natanael: »Jeg forestiller mig dig som en Ungdomsven, jeg kunne have truffet og faaet, men aldrig traf. Og at du ikke er blevet ældre« (s. 8). Og senere hedder det ligefrem, at »jeg et Øjeblik forestillede mig, at du var min Søn« (s. 20). Natanael kan også være degnens antagonist, hans afspaltede bedre jeg, idet han som nævnt er uden svig. Dette skal ses i sammenhæng med den svigefulde Johannes Vig, som navnet jo lægger op til. Det er klart, at Natanael er en slags skriftefader for Johannes Vig. Som den Johannes Vig henvender sig til, er det ham der får historien til at skride fremad. Problemet er, at det i virkeligheden ikke er en dagbog i gængs forstand, Johannes Vig skriver. Dagbogen skrives som nævnt et års tid efter at begivenhederne i virkeligheden fandt sted, og det bestyrker, at forløbet som Johannes Vig vil skildre, måske ikke er det egentlige, men blot skal bane vejen for noget andet. Historien om Løgneren kan derfor være Johannes Vigs opdagelse af sit eget Selv, som han nu er ved at skabe sig et overblik over. Man må formode, at Johannes Vig er bekendt med udsagnet i Det nye Testamente, hvor det hos Markus 3, 24-26 hedder: »Hvis et rige er kommet i splid med sig selv, så kan det rige ikke bestå. Og hvis et hus er kommet i splid med sig selv, så kan det hus ikke bestå«. Således kan man betragte konflikten i Johannes Vig; som en splittelse mellem Johannes Vig og Natanael, eller mellem Jeg'et og Selvet. Med andre ord kan det blive en alvorlig sag for den person, hvis Selv er splittet.

Et andet eksempel på indre splittelse ses i den kommentar, Johannes Vig kommer med, da han lørdag morgen genkalder sig gårsdagens påkaldelse af Natanael:

»Nu synes jeg, det er lidt besynderligt. Om Morgen er man måske heller ikke helt den samme som om Natten. Hvad ved jeg? Man er maaske heller ikke helt den samme, naar man sidder derinde mellem Skolebøgerne og Instrumenterne i sin egen Stue, hvor man gennem

Vinduet ikke kan se andet end den tilgroede Have og de mørke dejlige Graner« (s. 20).

Spaltningen mellem hvad Johannes Vig gjorde dagen før, og hvad han tænker nu er reel. Et eller andet sted anerkender han de mørke kræfter i personligheden. Det gør han, da han nævner glæden ved de »dejlige mørke Graner« der hindrer ham i at se vidt og bredt, men udelukkende den »tilgroede Have«, som dækker over et spaltet sind. Det som forekom om natten hos Vig, kan være udtryk for kræfter der ligger i underbevidstheden, som nu i individuationsprocessens gryende morgen er ved at blive bevidstgjort hen imod en realisering af Selvet. Det er derfor en af forudsætningerne hos Jung, at man retter fokus ud mod en anden, som kan hjælpe med bevidstgørelsen. At det ubevidste hos Vig trænger sig på, er derfor et skridt i den rigtige retning.

Individuationsprocessen er iflg. Jung koncentreret om livsmidten, altså omkring 40-årsalderen, hvilket er Johannes Vigs alder. Da fortællingen begynder er der en vis uro i sindet hos Johannes Vig. Alene det, at han indledningsvis påkalder sig Natanael, viser en vis usikkerhed. Han er ikke helt tryk ved situationen. Han skal have en at dele den med: »Natanael, jeg har faaet lyst til at fortælle dig noget« (s. 5ff.). Denne udmelding er vigtig i individuationsprocessen, såfremt den er oprigtig. Og det virker det som om, selv om man aldrig kan være helt sikker. For umiddelbart efter tvinges Johannes Vig nærmest til at lyve, idet han siger: »Lidt løst og fast.« Dette er naturligvis en løgn. Det han har på hjerte er ikke »løst og fast« men noget meget mere alvorligt. Nemlig; hans Selv. Måske det allerede går op for ham i den efterfølgende sætning: »Eller jeg har bare Brug for En at tale lidt med.« Her nærmer vi os en sandhed. Jung taler også om vigtigheden af at have nogen at tale med, i en slags terapeutisk samtale. For at en krisesituation kan vendes til en gunstig udvikling i individuationsprocessen, er man nødt til at »belemre« andre, eller i det mindste én kvalificeret anden, med sine problematiske tanker, følelser, fantasier, oplevelser osv.

I et interview¹ sagde Jung engang, at har man ikke en modpart i en selvudviklingsproces, kan man let henfalde til sterile spekulationer over sig selv eller til overfladisk selvforståelse. Det der er vigtigt for Jung at slå fast er naturligvis, at den tilbagemelding man får gennem samtalen vil være gunstig for individuationsprocessen. Men i næste åndedrag er løgneren igen på banen, da Johannes Vig siger: »Meget har jeg jo ikke at fortælle«. Romanen er jo bevis for, at det ikke er sandt. Johannes Vig har meget at fortælle. Ved på den måde at underspille sin egen fortælling, kommer konflikten i ham selv i virkeligheden frem i lyset. Altså løgn, sandhed og løgn igen. Og det er bare i indledningen.

---

1 Jf. Grønkjær s. 156.

Natanael kan i sagens natur ikke give »gode råd« til Johannes Vig, men det er i denne sammenhæng også mindre vigtigt. Det interessante er måden, Johannes Vig bruger Natanael på og konsekvenserne deraf. Det lykkes faktisk Natanael (alias Johannes Vig) at presse ham ud i nogle situationer, hvor tampen brænder, og selvudlevering trods alt forekommer ham unaturlig og pinlig.

»Jeg kan fornemme at du er kommet nærmere, min fremmede Ven, Natanael. Du er ved at komme nær paa en Maade jeg ikke ynder. Jovist, du vil sidde og kikke ind i mit mørke Indre. Derfor vil du have lukket bedre op. Du ønsker vist at jeg skal være aabenhjertig og bekende op ad Stolper alt hvad der rører sig af dyrisk og mindre pænt i én? I Dybet af én. Er det da det du vil have? Tre Skridt fra Livet, min fine Ven! Tre Skridt væk, min Ven« (s. 52).

Og efter at han har siddet i kirken og drukket, siger han da han er kommet hjem: »Om da ikke jeg var skamfuld over, at jeg havde forgrebet mig paa Flasken i Sakristiet? Spørg ikke! Eller over det Pjank at man havde siddet i Degnestolen i Kirken og tudbrølet. Spørg ikke! Men nu maa du vel være tilfreds, min nysgerrige Ven, nu har jeg bekendt en lumpen Svaghed, vist mig uværdig som jeg er. Jeg haaber saa du har nydt det. Men det er nu ikke saa tit jeg vander Høns. Gaa fanden i Vold, Natanael eller hvem du er« (s. 65).

Men så nemt er det jo ikke, for Johannes Vig har brug for Natanael til at afsløre de selvforfalskninger, hans forårsforelæser styrter ham ud i. Det Vig har brug for at få at vide hele tiden er: »Hør Degn, du har jo ført dig selv bag Lyset igen!« – »Men lad os nu se i Morgen naar du er i en anden Stemning, Degn. Saa sidder du saamænd igen og er en Turist i Tilværelsen, en Gæst i Øjeblikket, saa haaber du igen paa Fred og Ro. Vent bare!« Hvertil Vig svarer: »Ja, du har Ret. Du har saa evig Ret. Man ved ingenting om i Morgen« (s. 129).

Disse eksempler illustrerer, at Johannes Vig »benytter« sig af metoder, som Jung anser for at være led i en individuationsproces. Jung sammenligner den første fase af en terapi med et skriftemål: man skal bekende sine synder. Historien om Natanael har altså psykologisk set to formål: at vise at Johannes Vigs Selv er splittet, idet Natanael kan være en del af Vigs personlighed, og at vise at individuationsprocessen er gået i gang, idet Natanaels funktion samtidigt bliver kritisk at forholde sig til Vigs motiver.

Der er andre forhold at tage med når man skal tegne et billede af Johannes Vig. Noget af det første man bliver præsenteret for er »taagen«. Den ligger over øen og er så tæt, at den dækker for udsynet til »mine Graner bag i Haven« (s. 5ff.). (Disse graner kommer til at spille en afgørende rolle i Johannes Vigs liv). Sandø er skjult af tågen og afskåret fra omverden pga.

isen som ligger rundt om øen. Hvis ikke det skulle falde læseren ind, gør Johannes Vig selv opmærksom på, at »et Menneske kan maaske også være saadan en Ø«. Lige inden har han endda nævnt, at »Isen har lukket os inde med os selv i fyrretyve Aar. I fyrretyve Aar«. Sandø har kun været iset inde i fyrre dage så naturligvis er det ikke sandt, men det kan heller ikke være en fortællelse, for han gentager det for Natanael. Johannes Vigs henvisning til sin egen alder er et eksempel på at sige en sandhed ved at sige noget, der er forkert på et plan, men rigtigt på et andet. Vi så et lignende eksempel tidligere, hvor han vekslede mellem løgn og sandhed. Johannes Vig er med andre ord et desillusioneret menneske, som er isoleret og fremmedgjort over for en omverden, som ikke er skræddersyet til ham. Han er en tilflytter og har derfor ikke følelsen af at være rodfæstet på øen.

Men foråret nærmer sig, Johannes har allerede set et par forårstegn: »Naaja, Tøvejr er det da«, og dermed også uro og frygt: »Men er det nu Alvor med Foraaret, da bliver der en Masse Ulejlighed her paa Sandø. Verden er et Flyvesand. Sandet blinder vort Øje. Foraaret er lutter Ulejlighed« (s. 7ff.). Hvad er det Johannes Vig er så angst for?

Iflg. Jung er det afgørende mål for individuationen, at man accepterer sig selv som det menneske, man nu engang er. Det indebærer naturligvis, at man så at sige »køber hele pakken« og ikke udelader noget. Det betyder, at man må acceptere de stærke sider, men i høj grad også de svage. Men at skulle acceptere sine egne svagheder kan være mindre rart. Set i lyset af splittelsen hos Johannes Vig kan foråret indikere et snarligt individuatorisk opgør, som efterlader ham alene med sig selv og sin erkendelse af sit Selv. Derfor denne frygt.

På det generelle handlingsplan fremstår frygten naturligvis i forbindelse med Johannes Vigs mere menneskelige tilbøjeligheder. Han er nemlig på sin helt egen ulykkelige måde forelsket i Annemari. Forelskelsen vanskeliggøres af Johannes Vigs egne »lig i lasten«, hans personlige erfaringer og ikke mindst hans skyldfølelse.

Johannes Vig læst personlighedspsykologisk

»Løgnerens« omdrejningspunkt er den uforløste kærlighedshistorie mellem Annemari og Johannes Vig. Selv om det aldrig siges direkte, er der ingen tvivl om, at de er forelskede i hinanden. Men lige så handlingslammet Johannes Vig er, da han sidder i skolestuen og hører børnene, som han lige har givet fri, lege nede ved isen, men ikke rører sig ud af flækken, på samme måde er han ikke i stand til at handle i overensstemmelse med sine følelser. Denne middelbarhed er et meget karakteristisk træk ved Vigs personlighed. Derimod er Annemari mere umiddelbar. Hun vil ikke acceptere sin skæbne, at skulle forblive på Sandø. I sit stille sind håber hun, at Johannes Vig vil erklære sin kærlighed og tage hende væk fra øen, som for

hende repræsenterer det forgangne, det fortidige, døden. Men inden vi ser på forholdet til Annemari skal vi forsøge at trække nogle episoder frem fra romanen, hvor Johannes Vigs handlinger skal hjælpe til at illustrere træk ved hans personlighed.

Johannes Vigs forættede, uengagerede og tvetydige væsen kommer i begyndelsen af romanen til udtryk i forbindelse med hans »omsorg« for eleverne. Da han pludselig ikke længere kan høre børnene, beslutter han sig for at gå derned. »Bare der ikke er hændt noget!« (s. 11 ff.), lyder det samvittighedsfuldt, men afvises i samme åndedrag som »Sludder og Vrøvl«, hvorefter han heldigvis kan høre børnene igen. En sådan oplevelse, der truer ham med at trænge sig ind på hans følelsesliv, får han hurtigt afvist over for sig selv. »Jeg blev helt svedt af det, tror jeg. Helt svedt«. Men man skal nu ikke tro på at Johannes Vig har åbnet op for noget. For det der gjorde ham helt svedt, var jo den kendsgerning, at »man bliver jo varm af at gaa i Pløjejorden og denne Taage«.

En anden episode der siger noget om Johannes Vigs personlighed, er en hændelse med Annemaris søn, Tom. Søndag aften er Pigro urolig. »Men så blev der Uro ude ved Gangdøren. Det bankede« (s. 131 ff.). Det var fru Høst, Toms mormor, som ikke kunne finde Tom. Vig får Pigro til at lugte til en af Toms trøjer. Og så går det stærkt. »Da jeg slap Hunden forsvandt den som en Vind i Mørket. Det var galt og lignede ikke Pigro«. Der er altså ved at ske en eller anden forandring. »Sporet gik lige tilbage til min egen Trappe, og saa frem og tilbage under mine Vinduer. Saa ud i Haven, igennem Granerne og ud på Markerne, i store Bugtninger. Det var helt mørkt«. Selvfølgelig var det »helt mørkt«. Vi er jo på vej ind i Johannes Vigs indre sjæleliv. Pigro finder Tom uskadt. Hvad var det så der havde drevet Tom ud på denne farefulde rejse, der kunne have fået så skæbnesvanger en udgang? Johannes Vig siger det selv: »Naaja, han skulde se Agerhønsene som jeg havde lovet at vise ham«. Men desværre havde Vig alt for travlt med at sidde og være dybsindig, og fik derfor ikke tid til en lille ven. Det er her nærliggende at tænke på Jesu ord om, at man skal lade de »små børn komme til mig«. Vig har altså syndet ved ikke at have været der for Tom. Det er meget uheldigt, for episoden fortæller os jo, at Johannes Vig faktisk besidder nogle meget sympatiske egenskaber, og at hans følelsesmæssige beredskabsapparat trods alt er intakt. Selv om der ikke var aftalt noget tidspunkt, får han alligevel dårlig samvittighed og skynder sig at rette op på det ved at sige: »Og paa disse Blade har der heller ikke staaet noget videre om lille Tom som jeg plejer at være saa meget sammen med«.

Hermed har Vig altså vist, at han i grunden er et godt menneske. Man kommer uvilkårligt til at tænke på K.E. Løgstrups tanker om de »spontane livsyttringer«, når selv et menneske som Løgneren kan handle godt, men så nemt er det ikke med Johannes Vig. For da eftersøgningen står på sit højeste ... »da tænkte jeg: Nu begynder man at skimte Mønsteret i det der sker. Lille Tom forulykket. Da bliver det til et Mønster«. Hvad er dette for

et mønster? Det der plager Vig, ud over udsigten til at Tom er død, er skyld. Vi må med andre ord vende tilbage til tidspunktet for afgivelsen af løftet. Det kan forekomme naivt at tro på, at det eneste motiv Vig har til at love Tom synet af agerhønsene er ømheden for ham. Vejen til en mors hjerte går gennem barnet, lyder klichéen, og det var netop hvad der skete hin dag hos købmandens. Vig gav løftet til drengen i et opløftet snakkesaligt forsøg på at tildrage sig Annemaris opmærksomhed. Hun sad i faderens baglokale og var stærk optaget af ingeniøren Harry, Johannes Vigs rival. Det der fylder Vig, er ikke lille Tom, men skinsyge, og han har gang i alle sine sanser. Det er altså med en vis hensynsløshed og letsindighed han afgiver løftet til Tom, uden at være klar over eller interesseret i, at det for Tom er en umiddelbar tillidserklæring.

Psykologisk betragtet viser episoden Johannes Vigs tvesind. På det ydre plan har han ganske givet et oprigtigt ønske om at gøre noget for Tom, men det overskygges af hans indre intentioner, som har Annemari som genstand. Det han gør, da han giver Tom sit løfte, er sikkert i overensstemmelse med hans Jeg. De fortrængte sider af hans personlighed gør Tom til middel, og indsatsen kunne være endt med døden. Episoden er også tegn på, at Johannes Vig er ved at gennemgå en forandring. Således hedder det i begyndelsen: »Men så blev der Uro ude ved Gangdøren. Det bankede« (s. 131). Han er simpelthen godt i gang med at blive bevidstgjort om sin indre splittelse.

Et yderligere eksempel på dobbeltheden i Vigs motiver ses i forbindelse med episoden med det skæbnesvangre skibsforlis, hvor Oluf forgæves forsøgte at redde sin ven Niels. Turen kostede Oluf hans livsmod og han kom sig aldrig over skyldfølelsen. Historien om skibsforliset kommer til at involvere Johannes Vig på en meget omfattende måde. Selv siger han på et tidligt tidspunkt i romanen: »Er det noget jeg virkelig husker, eller er det noget man har digtet, at jeg var sammen med Oluf og Niels før de gik ud, men ikke sagde noget for at standse dem« (s. 79).

Når Vig siger sådan er det med garanti ikke opdigtet. Men man forstår hans samvittighedskvaler, da han i slutningen af romanen pludselig om episoden husker, »at de to Kvinder var ved at kvæle ham. Og han mistede Troen paa sig selv. Det skete nok dengang da Niels og han sejlede ud, og Niels druknede. Jeg husker det. Jeg stod sammen med de to nede ved Molen, lige inden de tog ud. Oluf stod og saa ud over den urolige Sø, og der var et galt Lys i hans Øjne. Da forstod jeg ham. Han var ved at blive kvalt af Kvinderne og hans egen Tvivl, tænkte jeg, han trænger til at maale sin Styrke imod Dødens. Klarer Oluf det, da bliver han en Mand. Og da æggede jeg ham. Men havde jeg maaske inderst inde en helt anden Tanke skjult?« (s. 177).

Hvad denne tanke inderst inde var, kan man få et indtryk af ved at springe tilbage til det første citat, hvor Johannes Vig umiddelbart før han siger, at han ikke kan huske om det er digt eller virkelighed, i hvert tilfæl-

de husker, at ... »jeg stod og følte en underlig Befrielse, mens den grædende Pige lænede sig ind til mig« (s. 79).

Befrielsen går på, at nu er Oluf død, og Johannes Vig har ikke længere nogen rival. For et retskaffent menneske som Johannes Vig er det en forfærdende tanke at slås med; ikke blot at ønske en andens død, men ligefrem ægge en person til at gå direkte i døden. Vig har naturligvis sit alibi i orden over for læseren og især over for sig selv; han ønsker jo bare at støtte Oluf i hans løsrivelsestrang og behov for selvstændighed. Spørgsmålet om han i virkeligheden havde en anden tanke skjult, kommer meget sent i romanen og dermed meget sent i Johannes Vigs personlighedsudvikling. Man kan derfor sige, at individuationsprocessen har været så fremtrædende, at Johannes Vig på dette tidspunkt har været så selvbevidst, at han har »tur-det« konfrontere sig selv direkte med spørgsmålet, dog stadig henvendt til Natanael.

Disse eksempler karakteriserer Johannes Vigs indre splittelse som en væsentlig side af hans personlighed, og det fremgår bl.a., at hans motiver ofte er meget tvetydige. Han kan på den ene side udvise empati, venskabelighed, hjælpsomhed etc., men på den anden side er han et menneske, der ikke lader noget stå i vejen for hans målrettede instinkter. Man kan altså sætte spørgsmålstegn ved Johannes Vigs motiver. Det virker hele tiden som om han er drevet frem af motiver, som ikke er tilgængelige for bevidstheden. Hans Jeg opererer på et middelbart plan, mens hans underbevidsthed driver sit eget spil med helt egne regler. Det er især i forbindelse med Annemari, at han »bliver« drevet helt ud i spillet. Derfor skal eksemplerne ses i sammenhæng med hans forhold til Annemari.

Johannes Vig og Annemari

Som nævnt i begyndelsen af foregående afsnit er historien i »Løgneren« koncentreret om forholdet mellem Johannes Vig og Annemari, eller måske snarere Vigs forhold til Annemari, som i denne sammenhæng er mere interessant. Men som med alt andet i denne roman, bliver det ved antydningen. Til gengæld er der mange antydninger, og man kan sige, at Vig nærmest gør det til en kunst. Men det er også i forbindelse med Annemari, at man får en mulig forklaring på Johannes Vigs noget tvetydige væsen. Annemari er ikke kun genstand for Vigs begær eller kærlighed, men også den figur i romanen, der bliver en forbindelse til Johannes Vigs fortid, og dermed til det fortrængte i Vigs underbevidsthed. Da bevidstgørelse af det fortrængte er centralt for individuationen iflg. Jung, må der ses nærmere på forholdet mellem Annemari og Johannes Vig.

I begyndelsen af romanen sidder Johannes Vig spændt og venter på, at netop Annemari skal komme med kaffe, og fordi hun havde noget hun skulle tale med ham om. »Det betyder Ulejlighed, det ved man«, siger Vig

(s. 10). Alligevel (eller skal man sige *naturligvis*, da tvetydigheden jo efterhånden er ved at være et gennemgående karaktertræk ved Johannes Vig) er skuffelsen stor, da han opdager, at hun allerede har været der uden at have gjort opmærksom på sig selv. Disse ord fungerer nærmest som en slags indledning til den ulykkelige kærlighedshistorie, der nu er under opsejling.

Senere, da Johannes Vig er gået over til købmanden, iagttager han Annemari som sexobjekt: »Dog, hvad hendes Sweater strammer om, det er Kvinde om noget er. Sandøs Rose. Sese, Annemari har Skibukser paa. Hvorfor kommer hun aldrig saadan over hos mig?« (s. 14 ff.). Tanken om Annemari som mere end hans elev, er altså ikke degnen fremmed. Men i samme åndedrag forsøger han, uden videre held, at overbevise sig selv om, at han dog erkender umuligheden heraf: »Hør, du er for vissen i Toppen, Skolelærer«. Han giver hermed det indtryk, at han er for gammel for hende, men umiddelbart efter stikker jalousien sit afskyelige ansigt frem i hans bevidsthed: »Og Annemaris Kinder er saa røde, ikke af Vejret, men nok af Leg og Latter i en varm Stue. Skal vi gætte paa, at hun har en Gæst derinde«. Gæsten, Vig tænker på, er naturligvis Harry.

Disse to episoder foregår på det indre plan hos Vig, og splittelsen i hans sind er tydelig. Sværere er det at gennemskue hans motiver, når han handler eller når han fører samtaler. Da han om aftenen sidder i mørket og kikker ud, kommer Annemari med aftensmaden. (Det er her værd at bemærke, at Vig ikke sidder med lyset tændt og kigger ud i mørket. Nej, han befinder sig endnu i mørket). Den følgende dialog mellem Vig og Annemari ridser hurtigt konflikten mellem parterne (og dermed i romanen) op, og det gælder ikke så meget hvad der bliver sagt, snarere hvordan det bliver sagt.

Da Annemari kommer ind i huset, spørger hun om Vig er der. Denne svarer naturligvis nej og lægger dermed straks sit underfundige, flertydige væsen for dagen. Samtalen bærer præg af, at der ligger noget uudtalt mellem dem, og det ægger og harmer Annemari, fordi hendes intentioner er at drive Vig frem til entydighed og ligefremhed. Hun irriteres over hans middelbarhed. Hun er selv umiddelbar og i offensiven, men Vig trækker sig tilbage, besvarer ikke angrebet, vægrer sig.

Martin A. Hansen har et klart mål med samtalen, nemlig et opgør, som på den ene side bundes i Vigs tillukkede og hemmelighedsfulde personlighed og på den anden side i Annemaris usikkerhed over for denne hemmelighedsfulde person. Vejen til dette opgør bygges langsomt op af Johannes Vig, ikke fordi han brændende ønsker et opgør, men fordi han i sin uhjælpelige splittelse simpelthen ikke kan undgå det. Han er oppe mod kræfter, som han på nuværende tidspunkt i sin individuationsproces ikke er i stand til at overskue. Men på nuværende stadi kan han endnu spille sin overlegne, nærmest kyniske rolle, som den der blot og bart iagttager andre menneskers handlinger og lidenskaber. Der er ingen tvivl om, at det er Vig, der har styr på det hele. Han ved, at Annemari har dårlig samvittighed over for Oluf med sin affære med ingeniøren Harry.

Men Vig har også sine indre djævle at slås med. Jalousien og angsten for at miste dukker bestandigt op i ham som f.eks. da han, i forbindelse med Annemaris omtale af festen og dansen, siger til hende: »...men sig mig, du danser ikke bort over Sø og Land?« (s. 16 ff.). Annemari har naturligvis fattet pointen og afkræver derfor Vig et svar på, om ikke Vig frygter, at hun skal stikke af med Harry. Vig er angst for at miste Annemari til ingeniøren, men det er en angst han naturligvis ikke kan give udtryk for. Han er låst fast; der er ingen vej tilbage for ham nu. Derfor siger han, for ikke at forråde sig selv, at skulle hun danse »over paa Fastlandet, da maa du hilse Oluf fra mig«. Vig distancerer sig altså fra Annemari ved at projicere sine egne følelser over for Annemari over på Oluf. Til det kan Annemari kun konstatere, at »det var underlig sagt«, og dermed er hun vakt til dåd.

»Stilhed. Hvad var det? Jovist, er der en Flue henne hos Pigro. Nu snapper han efter den i Halvsøvne. Kan du høre, der er en Flue?« sagde hun. Nej, sagde jeg«. Fluen er tegn på, at foråret kommer. Da Annemari således spørger om det er en flue, siger Vig naturligvis nej. Vig har jo tidligere givet udtryk for, at han frygter forårets komme, da det betyder ulejlighed. Derfor fortrænger han kendsgerningerne og vægrer sig mod det angreb Annemari nu har under opsejling. »Du har engang kendt en Pige, du ikke kunne glemme, Johannes«. Annemari spørger ikke, hun konstaterer det. Hun udfritter ham om hans erotiske fortid, vil have ham ud af busken med sin provokation. Vig trækker sig, lyver og vikler sig bevidst ind i modsigelser, så hun forstår, at han vil have hun skal vide, at han lyver.

Annemari har fat i noget meget centralt hos Vig, da hun vælger at gøre ham opmærksom på hans fortid. Vig står uforstående over for Annemaris borende spørgsmål, men han må tidligere have gjort Annemari opmærksom på sin fortid, for hun spørger om den kvinde, der iflg. Vig selv skulle være årsag til, at han kom til Sandø. »Hende, for hvis Skyld du søgte herud paa Sandø?«, spørger hun. Vig lægger straks distance til emnet og siger spøgefuldt, at det naturligvis var for Annemaris skyld, at han valgte at komme til Sandø. »Rygtet om Sandøs Rose naar vidt, min Pige, sagde jeg, jeg kom, jeg saa dig, og jeg var fortabt. Men ulykkeligt«. Sådan fortæller en løgner sandheden, uden at det får følelsesmæssige konsekvenser.

Men Annemari giver ikke op så let. Hun nævner en halskæde som Vig, efter hans eget udsagn, netop skulle have fået af den kvinde, og beder om at måtte låne den til festen. Men Vig foregiver ikke at kunne finde den, og så vælger Annemari at give afkald på halskæden, når nu den »åbenbart« ikke betyder så meget for Vig. Men det gør den. For nu hører man igen om fluen og Vigs beske kommentar om, at man burde slå den ihjel. Med andre ord, så er Annemari altså på vej ind i noget for ham meget ømtåleligt, noget der måske kan føre til en forklaring på den splittelse, der er opstået i hans personlighed, nemlig spørgsmålet om årsagen til hans ankomst til Sandø. Dette er Vig naturligvis instinktivt klar over og trækker i nødbremsen ved at sige: »Isen bryder. Oluf kommer hjem« (s. 19 ff.). Vig spiller højt spil,

for hvis deres indbyrdes forelskelse skal muliggøres og have fremgang, risikerer han at tabe alt på gulvet ved at nævne den tabuiserede Oluf, der er hans gode ven og samtidig far til Annemaris dreng. (Der er ingen tvivl om, at Vig nærer dybtfølt hengivenhed for Oluf, som har været hans elev og fortrolige i mange år. De har også haft en fælles interesse for musik, som har bundet dem sammen). Så Vig spiller på sin egen tvetydige måde med sine følelser angående Oluf. For som tidligere nævnt nærer Vig også skyldfølelse over for, at han faktisk nærmest forsøgte at slå Oluf ihjel for at få Annemari. Pga. den indre splittelse, han er offer for, besidder Johannes Vig faktisk begge følelser, og de er, på dette tidspunkt i Vigs personlighedsudvikling, lige autentiske. Det er først til sidst i forløbet, altså når individuationsprocessen er mere fremskreden, at Vig er ved at være bevidst om sine motiver, eller rettere, at han tør sætte spørgsmålstegn ved sit oprindelige og egentlige motiv.

Resultatet af Vigs konstatering er, at Annemari bliver rasende og går sin vej, men hun efterlader ham med fornemmelsen af, at han ikke er usårlig. Han er nemlig en mand med en fortid, der følger ham som en skygge.

Johannes Vigs fortid

Jung opererer i sin individuationsproces bl.a. med begreberne »projektion« og »skyggen«, og disse elementer kan være med til at illustrere en mulig forbindelse mellem Vigs uforløste kærlighed til Annemari og hans hemmelighedsfulde fortid. Vig projicerer sin kærlighed eller sit begær til Annemari over på Oluf. Iflg. Grønkjær (1997) er projektion pga. fortrængning og ukendskab til store dele af ens egen psyke et fuldstændigt uundgåeligt fænomen. Det kan være en mulig forklaring på, at Johannes Vig ægger Oluf og Annemari til at være sammen, men at han samtidig vil skille sig af med Oluf for at få Annemari, illustrerer kun hans splittelse. Man kan sige, at Jungs begreb »skyggen« spiller ind i forholdet til Annemari. Vigs Jeg har den overbevisning, at enhver kontakt med Annemari er udelukket. Skyggen er derimod alle de erfaringer Vig tidligere har gjort sig i seksualitetens forunderlige verden, og som han et eller andet sted desperat gerne vil genoplive. Derved kan den også være et gode. Jung siger således, at man ved nøjere undersøgelse kan opdage, at Skyggen ikke kun består af tendenser, der moralsk set er forkastelige, men at den opviser en række gode kvaliteter, nemlig normale instinkter, hensigtsmæssige reaktioner, virkelighedstro sansninger, kreative impulser m.v. Så i Vigs tilfælde, som led i hans individuationsproces, har hans uforløste drifter, som han etisk lagde en dæmper på, været ham til gavn, idet han opnåede et umiddelbart og afklaret forhold til Annemari, selv om han tabte slaget om hendes gunst. Men projektioner skaber på et eller andet tidspunkt problemer.

Forbindelsen til Vigs fortid går fra ovennævnte konfrontation med

Annemari, hvor hun nævner Vigs fortid, over en samtale Vig og Annemari har ved festen på Næs. Denne gang er han mere meddelsom og fortæller, at han var kæreste med Birthe i et helt år og tilmed studerede litteratur. Men ... »en dag sender hun mig et af de nydelige smaa Breve, Kvinder kan skrive. Der var en Anden. En fælles Ven, ældre og mere straalende end jeg. Den rige Fugl kommer susende, kommer brusende. Ja, Birthe slog sig fra mig, og jeg slog mig fra det lærde Studium og gik Seminarievejen« (s. 142 ff.).

Vig har altså erfaring som den forsmåede elsker. Han fortæller, at nogle år senere møder han dem igen, men gør ingen forsøg på at erobre det tabte tilbage. Annemari bebrejder Vig, at han ikke kæmpede for at beholde hende, men er selvfølgelig i virkeligheden glad for, at han ikke gjorde det, for så var han aldrig kommet til Sandø. Derfor bebrejder hun ikke Vig for det han ikke gjorde dengang, men for det han ikke gør nu. Men Vig opfatter ikke signalet.

Tredje og sidste gang Vig tvinges til at forholde sig til sin fortid er i det øjeblik, hvor det hele er tabt. Olufs hjemkomst fra fastlandet har hele romanen igennem været skæringspunktet for en eventuel handling fra Vigs side i forholdet til Annemari. Så ligeså snart Oluf er kommet hjem og gør Vig opmærksom på, at det uigenkaldeligt er slut mellem ham og Annemari, kastes Johannes Vig ud i en umiddelbar vildskab som ellers har ligget ham fjernt. Nu er tiden inde. Han skynder sig over til Annemari, men »det er ikke den samme Annemari som i Gaar, og alle andre Dage. Hun spejler en Hændelse. Der er en Fuldbyrdelsens Ro og kølige Sødme i hendes Blik« (s. 155 ff.). Annemari har truffet sin beslutning; Vig kommer for sent. Da han indser, at han ikke længere har mulighed for at vinde slaget, beslutter han sig for at fortælle sandheden om sit tidligere kærlighedsforhold. Han fortæller, at han senere mødte parret igen, men at han ikke trak sig dydigt tilbage, sådan som han havde sagt. Tværtimod. Han tog sin hævn og gik i seng med hende, men uden at ville det forpligtende – at blive hos hende. Halskæden, som Vig havde givet hende, havde han altså fået retur allerede i sin ungdom. Han formåede simpelthen ikke at leve op til den forpligtelse sådan en gave skaber.

Det er også i denne episode, at den egentlige bevidstgørelse hos Johannes Vig finder sted. Individuationsprocessen sætter sig nu for alvor igennem, og Vig tvinges til at forholde sig til sandheden om sin fortid. Og ikke nok med det, han må erkende, at hans fortid har haft betydelig indflydelse på hans handlinger og motiverne bag dem. Han har igen lidt nederlag i spillet om kærligheden, men nederlaget i »Løgneren« er – iflg. min læsning af romanen – ikke et nederlag i personlighedspsykologisk forstand. I den Jung'ske individuationsproces spiller nederlag en væsentlig rolle: »I et større perspektiv kan man sige, at oplevelsen af nederlag er en nødvendig forudsætning for, at man kan individuere sig, få kontakt med Selvet« (Grønkjær 1997).

Johannes Vig gennemgår i »Løgneren« en individuationsproces, der retter op på det misforhold i personligheden, som jeg indledte dette afsnit med. Her var individuationen den proces, der førte fra en ensidig identifikation med Jeget frem mod erfaringen af ens sande Selv, det endelige mål for individuationsprocessen. Vigs personlighed er her skildret ud fra den antagelse, at han er offer for en splittelse i sin personlighed, som tvinger ham ud i et misforhold til sin omverden, med en fremmedgjort og isoleret tilværelse til følge. For at rette op på sådanne misforhold er det væsentligt, at man begynder med sig selv for at få et fundament hvorpå man kan stå fast i en moderne verden af valgmuligheder.

En umiddelbar konsekvens af denne individuationsproces hos Vig, ses i forholdet til Natanael. Til sidst i romanen lader Martin A. Hansen Natanael forsvinde med disse ord: »Farvel, Natanael. Jeg ser dig nødigt gaa. Jeg har indtil nu ladet rolig, nogenledes, som gik det bedre. Og det gør det vel. Man er ikke mere en Person paa Besøg, men en Mand paa sin Plads« (s. 187). Personlighedspsykologisk kan dette være udtryk for, at der atter er skabt balance hos Johannes Vig, når han ikke længere har brug for Natanael. Natanaels betydning i romanen som synligt symbol på den indre splittelse i Johannes Vig understreges netop af, at Natanael forsvinder i slutningen af romanen. Processen har været smertefuld og umiddelbart har Johannes Vig ikke opnået noget. Nederlagets gentagelse kan vel ikke være ønskeligt. Ikke desto mindre var den proces nødvendig for, at han kunne komme videre med sit liv.

Der har undervejs i processen været antydninger af, at en slags forløsning var mulig. Eksempelvis kan nævnes episoden om Vigs graner som på et tidspunkt fældes, så hans synsfelt udvides. »Det har aldrig været min Tanke de skulle fældes. Sorte tætte Graner, der lukker alt ude«. Og man kan nævne Vigs handlinger i forhold til Elna: selv om der en fare for, at hun skal »ødelægge ens gode Ensomhed« inviterer han hende til at bo hos sig sammen med barnet. Begge begivenheder kan være indikationer om den smertelige proces det er at arbejde med bevidstgørelse af sin egen personlighed.

Rigmor

Individuationsprocessen ender først med forholdet til Rigmor, for efter besøget hos Annemari, hvor nederlaget bliver en realitet for Johannes Vig, og hvor han går derfra med »Tabets blanke Skat«, tager han hen til Rigmor på Næs. Hun har i årevis tydeligt vist, at hun var interesseret i ham. Han kommer hen til hende med gevær over armen og siger, at han skal på jagt. Men målet var ikke fugle, men derimod Rigmor. Men det var ikke for Rigmors skyld, at Vig tager derhen. Han kommer for at nedlægge det køn, der endnu engang har tildelt ham et sviende nederlag. Han nedlægger

Rigmor, men ender med selv at blive nedlagt. For Vig overser eller under-vurderer Rigmors oprigtighed. Hun bekender sin kærlighed til ham, men Vig afviser hende. Han taber igen, da han ikke tør vælge det der forpligter. Forholdet til Rigmor ændrer sig alligevel mærkbart, og det på en sådan måde, at Johannes Vig kommer længere i sin individuationsproces. Mens Vig er på jagt får han øje på sneppen, og han skynder sig tilbage for at hente Rigmor og beder hende tage med ud. Undervejs fører han en meget åbenhjertig samtale med hende, og man fornemmer at individuationsprocessen nu tager fart for alvor. Handlingen foregår nu i et meget hektisk tempo – Vig og Rigmor løber ud for at se sneppen – og man mærker tydeligt en ændring hos Vig. Han udreder sine tidligere så barske afvisninger af Rigmor, men deres fremtidige forhold indebærer ikke dem begge i en forening: »Vi skal nok finde en Maade du skal begynde paa. Du maa udrette noget, skabe noget, det længes du jo efter«, kan Vig således sige til Rigmor (s. 168 ff.). En væsentlig erkendelse hos Vig på det her tidspunkt vidner også hans udtalelse om, at hvert rige, som er splidagtig med sig selv, bliver øde. Det er som om han er klar over sin indre splittelse, men overfører den på Rigmor: »Jeg føler mig stærk nu. Men det jeg vil klæde af dig det er ikke dit Tøj. Det er heller ikke dine Aar. Det er din Tvivl, det er din Lede, dine Fejltagelser, dit Sjaskeri med dit Liv, det er din Frygt for Mennesker«. Han ser pludselig sig selv som den der kan redde Rigmor fra eksistentiel undergang. I virkeligheden er han ved at redde sig selv, uden at vide det.

Som en slags pagt imellem dem om en lysere fremtid, giver Vig Rigmor den døde sneppe med sig hjem. Den døde sneppe kan imidlertid være et symbol på den splittelse i Johannes Vig, som har været det gennemgående element i hele romanen. Da han således overdrager Rigmor den døde sneppe, er det bevis for, at noget uigenkaldeligt er slut. Annemari er væk, forholdet til Rigmor er afklaret, spørgsmålet om skyld i forhold til Oluf har han turdet nærme sig, og hans egen fortid har han turdet konfrontere sig med. Den døde sneppe er altså tegn på en forløsning af en eller anden slags. Hermed slutter den egentlige handling også.

Da kapitel 11 er slut, er pagten indgået, og umiddelbart i begyndelsen af kapitel 12 får vi så at vide, at Pigo er død – Pigo der romanen igennem nærmest har været den figur, der repræsenterede Vigs drifter. For ligesom med Natanael er der ikke længere behov for en Pigo i fortællingen. Og på samme måde som med Natanael, er det Vig selv, der slår Pigo ihjel. Nu er der for så vidt genoprettet en balance hos Johannes Vig. Han har været igennem den smertelige proces at skulle trænge ind til sig selv og er nu kommet så vidt, at han har noget at arbejde med. – For at det moderne menneske skal kunne finde sig til rette i denne verden, er det nødvendigt ikke at være i splid med sig selv.

Individualitet kontra fællesskab

Et væsentligt element i »Løgneren«s karakteristik af det moderne menneske er forholdet mellem individet og fællesskabet. Beretningen om det moderne menneske er også historien om det isolerede menneskes opfattelse af sig selv som en selvstændig individualitet, der ene er ansvarlig for sin egen eksistens uden nogen tilknytning til andre mennesker. Over for denne individualitet gives der et fællesskab dybt forankret i en fælles historie og skæbne. Man kan sige, at med Anden Verdenskrig gjorde man et folk fortræd. Men det var den enkelte, der måtte træffe de nødvendige eksistentielle beslutninger mellem liv og død. Den gamle opfattelse af at høre til i en bestemt stand, var for så vidt stadig gyldig, man tilhørte nu bare et folk, en nation, men den afgørende forskel var, at det enkelte individ måtte træde i karakter og vise handlekraft, ofte på bekostning af og til fare for fællesskabet.

Nu er Johannes Vig ikke repræsentant for den aktive modstandskamp. Det eneste tidspunkt i romanen man hører om modstandskampen er i forbindelse med Harry. På denne måde insinueres det, at Johannes Vig *ikke* deltog i modstandskampen. Og som omtalt ovenfor har han aldrig deltaget i noget der blot tilnærmelsesvis kunne beskrives som et ædelmodigt slag. Vig er den kølige intellektuelle type, den ensomme fremmede, som iagttagere og vurderer på afstand uden lidenskabeligt engagement. Hans tilværelse på Sandø er en tilværelse udenfor. Han deltager ikke med noget, giver ikke noget af sig selv til det fællesskab, der er på øen. Som vikarierende degn forretter han lidenskabsløst gudstjenesten og er uden egentlig forståelse for de mennesker, hvis hele eksistens er forankret i troen og fællesskabet – på godt og ondt.

Iflg. Jung er mennesket af natur et socialt væsen, hvis eksistens forudsætter kollektive relationer. Individuationsprocessen fører derfor ikke til isolering, men ind i en mere intensiv og almen kollektiv sammenhæng. For Jung betyder individuationen som tidligere nævnt, »at blive til enkeltvæsen (individ) ... .. at blive til éns eget Selv. Man kunne derfor oversætte 'individuation' ved 'Selvvirkeliggørelse'« (Jung 1987). Jung fokuserer altså meget på Selvet og man kunne kritisere ham for at opfordre mennesket til at koncentrere sig om sig selv og virkeliggørelse af sin egen lille verden. Man kan således spørge, om ikke individuationen er det moderne menneskes argument for at retfærdiggøre sig selv og sin selvoptagede cirkulering om sig selv. Men hertil svarer Jung, at man ikke tilstrækkeligt sonderer mellem individualisme og individuation. »Individualisme er en tilsigtet fremhæven og betoning af den formentlige egenart i modsætning til kollektive hensyn og forpligtelser. Men individuation betyder ligefrem en bedre og mere fuldstændig opfyldelse af menneskets kollektive egenskaber, idet en tilstrækkelig hensyntagen til individets egenart lader håbe på en bedre social ydelse, end når egenarten kun ænses lidet eller endog under-

trykkes«. Mennesket er underlagt nogle karakteristika som er ens for alle. Vi har alle sammen næse, mund, øjne osv. Disse »universelle faktorer« er for Jung variable. Og det er netop denne variabilitet, der gør det muligt at tale om individuel egenart. »Individuation kan derfor kun betyde en psykologisk udviklingsproces, der opfylder de givne individuelle bestemmelser, med andre ord gør mennesket til det bestemte enkeltvæsen, det nu en gang er. Dermed bliver det ikke »selvisk« i gængs betydning, men opfylder blot en egenart, hvilket – som sagt – er himmelvidt forskelligt fra egoisme eller individualisme«.

For Jung er det menneskelige individ en levende enhed, som er sammensat af lutter universelle faktorer og som sådan er det fuldstændig kollektivt og står derfor heller ikke i modsætning til kollektiviteten. En individualistisk betoning af egenarten vil derfor komme i strid med denne fundamentale kendsgerning ved det levende væsen. Derimod indtager individuationen en særlig rolle i denne sammenhæng, idet den tilstræber en direkte levende samvirken mellem alle faktorer.

Heraf ses, at det kollektive spiller en væsentlig rolle i realiseringen af individuationen, fordi det kollektive er inkorporeret i mennesket. I tilfældet Johannes Vig er det derfor af den største betydning for ham i hans individuationsproces, at der sker en erkendelse og bevidstgørelse om, at han er en del af et større fællesskab. I det følgende citat af Jung gøres der rede for dette:

»Men jo mere man med selverkendelse og tilsvarende handlen bliver sig selv bevidst, desto mere forsvinder det oven på det kollektive ubevidste lejrede lag af noget personligt ubevidst. Derved opstår der en bevidsthed der ikke længere er hildet i en smålig og personligt følsom Jeg-verden, men deltager i en videre verden, i objektet. Denne udvidede bevidsthed er ikke længere den ømfindtlige, egoistiske sammenfiltrering af personlige ønsker, bekymringer, forhåbninger og ambitioner, der må kompenseres eller måske også korrigeres ved ubevidste personlige mod-tendenser, men der er en med objektet, med verden, forbundet relationsfunktion, der bringer individet i et ubetinget, forpligtende og uopløseligt fællesskab med verden« (Jung 1987).

Vi har tidligere set, hvordan Johannes Vigs forhold til Annemari og Rigmor, har bidraget til individuationsprocessens gunstige udvikling. Selverkendelse og bevidstgørelse har bidraget til, at han kom godt på vej til at skabe balance i sin personlighed. Men det er kun en del af individuationen; realiseringen af det kollektive er også en væsentlig del af individuationen.

For at forstå hvori realiseringen af det kollektive består for Johannes Vig, må man præsenteres for Marie, Olufs mor. Hun er ligesom Vig en tilrejsende til øen, men har klaret det langt bedre. I modsætning til Marie er

Vig et menneske drevet af en eksistentiel rastløshed. Marie er derimod et menneske, der trods sin status som tilflytter, alligevel repræsenterer den del af menneskeheden der føler sig dybt forankret i noget større, en større retfærdighed.

»Men man forstaar alligevel at Olufs Mor har dømt Annemari, og at hun aldrig mere kan blive frikendt. Efter den ældre Kvindes Mening var Annemari støbt af urent Metal. Hun var et moderne Lykke-menneske, en Pige med en Lykkedrøm, hun søgte Lykken, og det for-agter Marie. Olufs mor er et Lovmenneske, hun søger som sine For-fædre Loven. Og at Annemari tog lille Tom med sig bort fra Øen, det er utilgiveligt. Tom var af Maries Æt« (s. 176).

Dette citat karakteriserer Marie som god gammel lutheraner; man skal ikke søge den personlige lykke, men kende sin plads. Når man som Marie er et »Lovmenneske« betyder det, at hun har løst den livsopgave som Johannes Vig har umådeligt svært ved selv. At være »Lovmenneske« som Marie betyder i denne sammenhæng, at hun ubetinget accepterer sine livsvilkår og dermed sin skæbne. At hun har fået et fællesskab som bygger på fælles livsvilkår og dermed en fælles skæbne.

Efter Vig har været i kirken og forrettet gudstjenesten, besøger han Marie og beretter på et tidspunkt om hendes liv. Hun kom i sin tid fra en gård i indlandet, slettede alle spor fra sin fortid, arbejdede ihærdigt, »hun maatte tage haardere fat end de fleste Fiskerkoner og gjorde det« (s. 105), mistede tidligt sin mand og tog endnu hårdere fat. Hendes døtre forlod alle øen da de blev voksne. Selv blev hun på øen. »Hvad er Tanken, Sindet bag det? Det vil hun aldrig røbe. Hun kunde maaske heller ikke forklare det«. Det er med andre ord det Johannes Vig i sit stille sind trakter efter; at gøre Marie kunsten efter og optage Sandø i sig med alt hvad det indebærer. I denne sammenhæng betyder det for Vig at være noget for andre. At skabe kontinuitet i livet; at være en del af noget større. Ikke længere at være en fremmed. Indtil dette tidspunkt har Vigs livsopgave på Sandø været et lidenskabsløst arbejde som skolelærer. Her har han gjort en dyd af nødvendigheden ved at bruge sin fremmedfølelse, sin følelse af at være en rej-sende og gæst i verden, til at opdrage børnene ved hjælp af såkaldt forundringspædagogik. Forundringspædagogikken ligger i spændingsfeltet mellem den rene eskapisme, hvis den overdrives, og trivialitetens gråmelerede hverdag. Altså en pædagogik, som synes skræddersyet til Johannes Vig. Derudover har han været degn, hvad der kan betragtes som *en troende på sidelinien*. Det er den livsopgave Vig har bestridt, men efter at han har berettet om Maries baggrund dukker der pludselig en ny livsopgave op for ham. Ligesom Marie arbejdede hårdere og mere ihærdigt end den fastbo-ende for rigtigt at slå rod, må Johannes Vigs nye livsopgave have mere Sandø i sig end de fleste Sandøboeres. Opgaven hedder: Sandøs beskri-

velse. Endnu et projekt som styres af forfængelighed, kan man tilføje. Men til slut i romanen, da »jeg stod paa Offerstenen og tænkte: her skal du vælge, her skal du ofre« (s. 183 ff.), sker der en selvransagelse, som munder ud i, at Vig ikke er et menneske, der er født til at blive lykkelig og som en anden vækstfremmer skabe grobund for at menneskeheden kan vokse sig stor og smuk. Men mindre kan også gøre det. »Alligevel, Sandø har brug for mig, tænker jeg, mens det mørknede. Øens Folk vokser ikke som før allerede fra Barndommen inderligt ind i Landets og Slægternes Erindringer. Der skal være nogen som lærer dem det«. Og lidt senere:

»Hver Slægt må erobre Øen. Det er Aand at erobre den. Det er ikke Aand, men Snylteri bare at stjæle i dens Skønheder. Det er Aand at sætte Plov i Jorden og pløje, at sætte Pen paa Papiret for at erobre den gennem Viden. Jeg mener bare at der paa Sandø er brug for en Skolelærer, som vil være her og ingen andre Steder«. ²

Det er således ikke tilfældigt, at det lige netop er hos Marie, og at det lige er efter gudstjenesten, at Vig får ideen om at lave en topografisk beskrivelse af Sandø:

---

2 Menneskets grundlæggende behov for mening (logoterapi) er beskrevet hos Viktor E. Frankl. For Frankl er mennesket et åndeligt væsen. Det betyder, at mennesket formår at forholde sig til sig selv og de værdier, som mennesket i sin grundlæggende frihed finder meningsfulde. For søgen efter mening er, iflg. Frankl, en primær kraft i menneskets liv. Denne mening er enestående og speciel ved, at det kun er mennesket selv, der kan realisere denne mening. Logoterapien ser det som din opgave at hjælpe patienten til at finde mening med livet. »Hvis et menneske kæmper med, ja, fortvivler over spørgsmålet, om livet er værd at leve, er det en *åndelig nød*, men det er absolut ikke nogen *mental sygdom*«. Menneskets søgen efter mening og værdier kan, i stedet for indre ligevægt, skabe indre spænding. Vi har således at gøre med en eksistentiel krise.

Således kan »Løgneren« være udtryk for en sådan eksistentiel krise. En følelse af indre tomhed, absolut tomhed. Frankl bruger betegnelsen »eksistentiel vakuum« og nævner i den forbindelse, at dette er et udbredt fænomen i det tyvende århundrede. Johannes Vig er i en situation, hvor han i mangel på mening i sit liv, flygter til en øde ø, hvor han, på uegentlig vis, forsøger at unddrage sig livets pågaaenhed. Men til dette siger Frankl: »Det, mennesket virkelig trænger til, er ikke en spændingsfri tilstand, det er at stræbe og kæmpe for et eller andet værdigt mål. Det, mennesket har brug for, er ikke at blive fri for spændingen for enhver pris, det behøver kaldet fra en potentiel mening, der venter på at blive fuldført af det«. Mennesket har brug for »noodynamik«, »dvs. åndelig dynamik i et polart spændingsfelt, hvor den ene pol er repræsenteret af en mening, der skal fuldbyrdes, den anden pol af det menneske, der skal fuldbyrde den«

»Naaja, det gjorde maaske sit at jeg i Kirken i dag alt for stærkt havde oplevet, at man var vildfremmed paa Øen. Men det gjorde maaske også sit, at man sad her i Olufs Mor Stue, hos et Menneske, der også engang var kommet som fremmed her til Øen, men som havde kappet Fortiden af og valgt Tilværelsen her, saa at man kan sige, at om noget staar fast paa Øen, om noget helt hører Øen til, da er det Marie, Olufs mor«.

Det er altså Marie Johannes Vig har som sit forbillede. Han har på nuværende tidspunkt erkendt sin fremmedgjorthed og isolation. Ikke mindst set i lyset af Vigs definitive afklaring i hans forhold til Annemari og Rigmor. Dermed har han erkendt behovet for et fællesskab som kan være med til at give ham det rodnet han så desperat higer efter, hinsides forfængelighed, kølig intellektualisme og forkrampet seksualdrift.

Individuation og tilpasning

Realiseringen af det kollektive spiller altså en væsentlig rolle i »Løgneren«. Set ud fra konflikten mellem det enkelte menneske og fællesskabets krav, har Jung også gjort sig tanker om forholdet mellem individuation og tilpasning. Iflg. Grønkjær er der overleveret nogle forelæsningsnotater fra Jung om netop denne konflikt. Her lyder det, at individuation påfører individet skyld i forhold til kollektivet. Denne skyld kræver naturligvis soning i form af frembringelse af nye kollektive værdier. Det er således ikke nok for den individuerende bare at tilpasse sig fællesskabet, jf. ovennævnte citat om snylteri. Han må bidrage med noget der kan berige fællesskabet. Ellers er det »selvmorderisk«, og i så fald er det bedre at tilpasse sig. Det er derfor kun den enkelte der kan skabe nye løsningsmuligheder i forhold til fællesskabets problemer. Jung mener, at enhver udvikling begynder med fornyelsen af indstillingen hos det enkelte individ. I »Løgneren« stemmer det overens med Vigs opdagelse af sin nye livsopgave.

Det kan derfor se ud som om, at med realiseringen af det kollektive har individuationen nået sit mål, selv om det iflg. Jung hverken er muligt eller ønskeligt. Man kan spørge, om balancen i Selvet nu er genoprettet. Er der sket den forening af modsætninger i Selvet, der er forudsætningen for en succesfuld individuation? Jung lægger i sin teori om individuation op til, at der på dette punkt hos Johannes Vig mangler noget, nemlig den religiøse dimension. Men i og med det nye fællesskab opstår der nye konstellationer og konflikter, og dermed endnu en gang påvirkning og ændring af individet og dermed også behov for individuation.

Individuation som oplevelse af det religiøse

Den religiøse erfaring hos mennesket spiller iflg. Jung en betydelig psykologisk rolle. Efter Jungs opfattelse er det kun gennem erfaringen af Gud eller en anden transcendent autoritet, at mennesket kan opnå selvstændighed og frihed og dermed en succesfuld individuation. Refleksionerne over det religiøse begynder, iflg. Jung, i menneskets livsmidte, og det er det ubevidste der er den nærmeste kilde til forståelse af den religiøse erfaring. Dermed skabes der mulighed for, at det enkelte menneske, i håbet om en sikker identitet, kan få et bevidst forhold til Gud ved at konfrontere sig med det ubevidste i en individuationsproces.

For Johannes Vig, der også er i sin livsmidte, kommer religionen til at spille en væsentlig rolle, og som led i den individuationsproces han gennemgår, tvinges han til at forholde sig til det religiøse i tilværelsen. Som degn har Martin A. Hansen ladet Johannes Vig befinde sig i udkanten af den religiøse sfære. Da han jo ikke er præst hører han ikke til de indviede, og som sådan understreges det endnu en gang, at Vig er den uengagerede og lidenskabsløse fremmede, men degne-titlen indikerer en begyndende bevidstgørelse om det religiøses betydning for mennesket.

I forbindelse med Vigs beundring af Marie, blev det nævnt, at Marie var et »Lovmenneske«, og i slutningen af romanen vender Martin A. Hansen tilbage til den gammeltestamentlige forståelse af tilværelsen med henvisninger til gammeltestamentlige skriftsteder. Da Vig af Rigmor konfronteres med spørgsmålet om han tror på Gud, svarer han: »Jeg vil ikke. Jeg stritter imod. Jeg slaar fra mig alt det jeg kan. Men jeg gør det netop nu. For jeg kan ikke løse Orions Bælte«. (s.159). Vig henviser hermed til Job, som udfordres af Djævlen, men bevarer troen, og får alt igen. Der er altså noget der er større og mægtigere end én selv. Vig taler også om havet, der ser ud, som om Leviathan lige er svømmet igennem. Og den sidste kommentar Vig kommer med i sin dialog med Rigmor på hendes spørgsmål om, hvordan man kan tro på en Gud, når alt er meningsløst, viser også en gammeltestamentlig opfattelse af tilværelsen, som et sted, hvor der udkæmpes en kamp mellem det gode og det onde, mellem Gud og Djævel, og hvor man derfor er nødt til at tro: »Det maa man. Naar du kommer til Meningsløshedens yderste, da ser du at det hele er en Valplads hvor to Magter slaas. Og et Ingenmandsland gives ikke« (s. 166).

At det netop er den gammeltestamentlige form for kristendom med lov, skyld og straf, Martin A. Hansen lader Vig forholde sig til, kan skyldes Vigs rastløse sind: han er nødt til at følge en lov, som kan tøjle ham. Det er altså ikke nok kun at tro på kærlighedens og tilgivelsens Gud. For som Vig siger: »Min Afmagt og min Synd er stor, for jeg kender kun Guds Nærhed naar han slaar mig haardt« (s. 183). Hans opfattelse af det religiøse handler altså om skyld og straf. Han har jo hele romanen igennem været synderen, eller »Løgneren«, og derfor må der tilfalde ham en retfærdig straf.

Men straffen udebliver, og Vig tvinges til at leve i skyld.

»Ja, det er endda kommet dertil, naar Nætterne varsler mig min kommende Ensomhed, hvor jeg skal være ene med det, jeg husker og ene med en vældig Tugter, at jeg som en anden Job har vendt mig mod ham og knurret i min Pine, som den der hellere vil hugges ned i kort, vild Kamp end gaa med Savnet edrende i sig« (s. 187).

Men han tager ikke kristendommens tilbud om frelse til sig. Da han i afslutningskapitlet fortæller, at han gik over mod kirken og tænker på at gå derind, kommer han til at tænke på stenhovedet som er udhugget i koret:

»Men dette Hoved, denne Død, er i Koret sat, saa Døden maa stirre lige op paa Opstandelsens Symbol, som Forstanden ikke begriber. Den Opstandelsestanke sidder endnu som en Harpun i Øens Krop og holder fast« (s. 185).

Selv om kristendommen og dens budskab om frelse og genopstandelse gennem troen ligger snublende nær, tøver Vig alligevel. Og da han endelig kommer til kirken, »havde jeg ikke Mod til at gaa indenfor. Man er den man er«. Det bliver altså ikke til tro for Johannes Vig, men et håb, som han næsten ikke tør nære. Det sidste udsagn – »man er den man er« – står for mig som det Jung egentlig vil sige med sin individuation, og som Martin A. Hansen på sin egen måde også vil sige. Man er ikke den man var, men den man er, og alligevel er man den samme. Man bliver altså ikke den man er ved Guds nåde, eller – som Sartre gjorde sig til talsmand for gennem eksistentialismen i den samme periode som »Løgneren« udkom – den man gør sig til.

Johannes Vigs given afkald på både Annemari og Rigmor gennem »tabets renhed«, bliver således et kristeligt budskab om, at resignation i en kristelig kontekst er af det gode. Derfor gør Vig det gode ved afkaldet. Derfor kan man sige, at Martin A. Hansen bliver en repræsentant for en kristelig eksistentialisme. Johannes Vig bliver den han er i en fortvivlet, men standhaftig ståen fast på sit. Men alligevel siger Vig: »Selv den der altid har Tvivl og Vantro som Støverhunde i sit Spor kender disse Øjeblikke det Guddommelige som en Magt over sig«.

Men pointen er, at romanen er en konstruktion, skabt af Johannes Vig, og som sådan har han en bestemt hensigt. Denne hensigt læser jeg, i lyset af Jung, som et udtryk for, at man er den man er, men gennem individuationsprocessen på et meget højere stadie. Som Jung gør opmærksom på, er det ikke en nødvendighed for en succesfuld individuation, at individet bekender sig til en bestemt religion, men at individet forholder sig til det religiøse gennem en bevidstgørelse af sit gudsforhold. Tidligere gav jeg udtryk for begrebet »Natanael« i forbindelse med spaltningen i Vigs per-

sonlighed. Men i denne sammenhæng kan man også se »Natanael« som en slags formidler mellem Vig og Gud. Og gennem individuationsprocessen lærer Vig at stå alene, ansigt til ansigt over for Gud. Gennem romanen udstiller han sin skyld, men også at han er blevet et bedre menneske og på den måde beder han om forladelse. Da han siger farvel til Natanael, siger han, at »Man er ikke mere en Person paa Besøg, men en Mand paa sin Plads«. ³

---

3 Jf. Kierkegaards tre livssfærer: det æstetiske, etiske og det religiøse stadium. Kierkegaards opfattelse af de tre livssfærer hører ikke hjemme i en udviklingspsykologisk sammenhæng, men er snarere konsekvenser af de eksistentielle valg et menneske foretager. Livssfærene er som sådan ikke en udvikling, men stadier der foretages i kvalitative spring. Iflg. Kierkegaard vil mennesket på et eller andet tidspunkt i sit liv, opleve en »naturlig Trang til at danne sig en Livs-Anskuelse, en Forestilling om Livets betydning og dets Formaal«. Denne naturlige trang fører mennesket mod valgets enten-eller, og når dette valg trænger sig på, kan man ikke undslå sig, idet valget går mellem »Sandhed, Retfærdighed og Hellighed« kontra »Lyst og Tilbøjeligheder, og dunkle Lidenskaber og Fortabelser«. I sådan en valgssituation vil mennesket erfare gudsforholdets uundgåelighed. Det er altså i øjeblikket mennesket tvinges til at forholde sig til det evige, og hvad det enkelte menneske vælger vil få konsekvenser for det videre liv. Således kan »Løgneren« altså også være beretningen om et menneskes kamp for at nå fra det æstetiske stadium over i det etiske og igen mulighederne for at komme til det religiøse stadium. Vig har i sit liv på Sandø drevet et spil, hvor han har leget med de forskellige mennesker som har omgivet ham. Han har levet et liv uden en egentlig følelse af at være forpligtet på noget eller nogen. Jf. hans forundringspædagogiske fif, som i virkeligheden bygger på en form for eskapisme. Han har i adskillige situationer vist, at han ikke står i et særligt inderligt forhold til nogen. »Løgneren« har levet et overfladisk, tungsindigt, tomt liv på øen, som vel nok skyldes en egentlig livslede. Angsten for »Tabets renhed« som Vig ved er hans skæbne, og som han forsøger at udskyde helt ud i det absurde, da Annemari allerede har truffet sin beslutning om at forlade øen med Harry, er angsten for det gode, altså dæmonisering.

Men hos Marie går det endelig op for Vig, at tilværelsen kræver andet og mere. Han må sætte sit liv ind på en livsopgave, en topografisk beskrivelse af Sandø, som også får betydning for fællesskabet, kollektivet på øen; han vil realisere det almene. Lykkes det for Vig at komme ud af det etiske stadium og ind i det religiøse? Der sker i hvert fald en bevidstgørelse hos Vig om, at Gud spiller en ikke ubetydelig rolle i tilværelsen, og at lidelsen indgår med sin part. Således kan Vig sige, at »jeg kender kun Guds Nærhed naar han slaar mig haardt«, og da han nævner sin livsrod til sidst: »Den er som Gud vil, naar det aldrig bider paa min Ensomheds Lod, hvordan saa ens Vrede og Nød er om Natten, naar man vaager«. Vig har en skyldsbevidsthed, som kan være en begyndelse, men han har endnu ikke taget skridtet ud i den uendelige resignation – religiøsitet. Derfor forbliver det udelukkende et fortvivlet håb for den tvivlende degn, og han formår derfor ikke at tage springet ud i troen.

LITTERATUR

- BJØRNVIG, T. (1964): *Kains Alter*. Gyldendal.
- CAMUS, A. (1995): *Sisyfos-myten*. Gyldendal. (Udk. i 1942).
- FRANKL, V.E. (1979): *Psykologi og eksistens*. Gyldendal. (Udk. 1947).
- FRANKL, V.E. (1980): *Det overhørte råb om mening*. Gyldendal. (Udk. 1978)
- FRANKL, V.E. (1980): *Den ubevidste gud*. Gad. (Udk. 1974).
- GRØNKJÆR, P. (1997): *Om mænds forhold til Selvet og til kvinder*. Hovedland.
- HANSEN, M.A. (1950): *Løgneren*. Gyldendal. (13. oplag).
- HERTEL, H. (1994): *Verdens Litteraturhistorie*. Gyldendal.
- JANSSEN, C. (1995): *Den guddommelige latter*. Fremad.
- JUNG, C.G. (1987): *Jeg'et og det ubevidste*. Gyldendal. (Udk. 1933).
- KIERKEGAARD, S. (1994): *Sygdommen til Døden*. Gyldendal. (I Samlede værker. Udk. 1849).
- Litteraturhåndbogen*. Gyldendal, 1994.
- SLØK, J. (1994): *De europæiske ideers historie*. Gyldendal. (Udk. 1962).
- VILLEKJÆR, O. (1996): *Betjent og reformator – om Søren Kierkegaard*. Lohses Forlag.
- WIVEL, O. (1962): *Heretica – en antologi*. Gyldendal.